

ԱՄՍՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ» ՇՔԱՆՇԱՆԸ

Վերջերս Հայաստանի ազգային արխիվ էր դիմել մի քաղաքացի, խնդրելով տեղեկություններ տրամադրել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ շքանշանի մասին՝ ներկայացնելով դրանց լուսանկարները:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը (Երևան, 2002) հաղորդում է, որ «Սկզբնական շրջանում Հայ Եկեղեցին ունեցել է միայն «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշան, որը շնորհվել է առաջին և երկրորդ կարգերով: Սահմանվել է 1911 թվականին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կողմից, պատրաստվել է արծաթից, եղել ոսկեջրած և տեղ-տեղ էմալով պատած, շքանշանների երկու եզրերին՝ «ԳԵ (Գևորգ Ե)» տառերը» (էջ 856):

Արխիվային փաստաթղթերում ո՛չ 1911, ո՛չ էլ հետագա, մինչև 1919 թ. որևիցե տեղեկություն չհայտնաբերվեց այդ շքանշանի մասին: Ավելին, լուսանկարի մանրագնումը և շքանշանի տարրերի մեջ ՀՀ եռագույն դրոշի առկայությունը մեզ բերեց այն վստահ համոզման, որ շքանշանը կարող էր պատրաստվել 1918 թ. հետո, և շքանշանի վրա 1911 թվականի առկայությունը Գևորգ Ե Կաթողիկոսի ընտրության թվականն է:

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի մասին առաջին հիշատակումը հայտնաբերեցինք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ի թիվ 607 կոնդակում, հանձնված Հայաստանի Հանրապետությունում Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչ, կապիտան Անտուան Մարի Ժոզեֆ Պուադրբարին: Այդ օրը վերջինիս ընդունել է Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը և հանձնել հետևյալ կոնդակը.

«... Սեր ազնիւ որդւոյդ Մեծին Գաղղիոյ և ինում առ որդիս իմ հարազատս ի ժամ նեղսակիր վիճակի նոցա, որ ի սահմանս մանուկ Պետութեան Մերոյ և որ արտաքոյ, այլև յարգանաց ջերմն հաւաստիք առ Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի և առ Վ. Գահակալ Նորին, սեր անկեղծ և յարգանց ի սեր Մեր սնուցին առ Ձեզ, ուստի ի նշան սիրոյ Մերոյ առ Ձեզ զոյգ ընդ Կոնդակիս ունիք ընկալնուլ ի յուշ յաւերժական շնորհսն Մեր Հայրապետական դրօշի առ ի կրել զայնս ի կուրծս քաջարի զօրականիդ ի յիշատակ այցելութեան Ձերոյ ի Մ. Աթոռս և ջերմ յարգանաց, որ առ Մեզ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայրապետական դրոշը դեռ անուն չունի, սակայն պարզ է, որ այն շքանշան է, քանզի պետք է կրել կրծքին: Պահպանվել է այս կոնդակի առաջին տարբերակը, ստորագրված Գևորգ Ե Կաթողիկոսի կողմից, որտեղ «Ի յուշ յաւերժական մեր հայրապետական դրօշի առ ի կրել զայն ի կուրծս քաջարի զօրականիդ» բառերի փոխարեն այդ տարբերակում գրված է «դուզնաքեայ ընծայ, գաւաթ կիտուածա-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 521, թ. 67:

զարդ արծաթեայ ընդ դրգալոյն» բառերը, սակայն ջնջված և փոխված է հիշյալ բառերով:

1920 թ. հունվարի 24-ին Էջմիածին է այցելում Մեծ Բրիտանիայի անդրկովկասյան գլխավոր կոմիսարի Հայաստանի ներկայացուցիչ կապիտան Գ. Ֆ. Գրիսը, որին ևս հանձնվում է հար և նման կոնդակ, որտեղ, բնականաբար, բացի անունից և պաշտոնից, փոխված է երկրի անվանումը և ամենակարևորը, «Մեր Հայրապետական դրոշի» բառերից հետո ավելացված է «յանուն Ս. Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսավորչի» բառերը և ամբողջությամբ ունի այս տեքստը. «Մեր ազնիւ որդւոյդ Մեծին Բրիտանիոյ և ինուս առ որդիս իմ հարազատս ի ժամ նեղսակիւր վիճակի նոցա, որ ի սահմանս մանուկ Պետութեան Մերոյ և որ արտաքոյ, այլև յարգանաց ջերմն հաւաստիք առ Ս. Աթոռ Ս. Էջմիածնի և առ Վ. Գահակալ Նորին, սէր անկեղծ և յարգանաց ի սէր Մեր սնուցին առ Ձեզ, ուստի ի նշան սիրոյ Մերոյ առ Ձեզ գոյգ ընդ Կոնդակիս ունիք ընկալնուլ ի յուշ յաւերժական շնորհսն Մեր Հանրապետական դրօշի յանուն Ս. Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսավորչի առ ի կրել զայնս ի կուրծս քաջարի զօրականիդ ի յիշատակ այցելութեան Ձերոյ ի Ս. Աթոռս և ջերմ յարգանաց, որ առ Մեզ»²:

Շքանշանի մասին որևէ հիշատակում չկա մինչև 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ը, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակով Ամերիկահայ երեսփոխանական ժողովի ատենապետ դոկտոր Փառնակ Ադամյանը արժանանում է «զնշան Հայրապետական դրոշի յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ Ա աստիճանի ոսկեայ ականակուն»:

Իսկ ի՞նչ էր եղել տասն ամիսների ընթացքում և որտեղից հայտնվեցին «Ա աստիճանի ոսկեայ ականակուն» բառերը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, նաև ՀՀ կառավարության հրահանգներով 1920 թ. սկզբին Եվրոպայով Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը մեկնում է Ամերիկա: 1920 թ. մարտի 3-ին Բաթումից դուրս գալով, մարտի 9-ին հասնում է Փարիզ, իսկ մի քանի օր անց՝ Լոնդոն: Տեղիս հոգևոր առաջնորդն էր Աբել վարդապետ Նազարյանը, որը, ինչպես իր նամակներից մեկում նշում է Խորեն եպիսկոպոսը, «ամենայն պատուով ներկայացնում է այս արժեքալոր գաղութում հայ հոգևորականությունը»³:

Հենց Լոնդոնում Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը և Աբել վարդապետ Նազարյանը որոշում են, թե ինչպիսին է լինելու «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը, քանի աստիճանի է լինելու: Ով է շքանշանի հեղինակը, առայժմ պարզել հնարավոր չեղավ, սակայն հայտնի է, որ այդ օրերին հայկական դրամանիշերը տպագրելու համար Լոնդոնում էր գտնվում նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանը, և հնարավոր է՝ նա է հեղինակը շքանշանի ձևավորման:

Մայիսի 1-ին Խորեն եպիսկոպոսը Անգլիայից մեկնում է ԱՄՆ, նպատակ ունենալով «առ տեղեաւն գործը քննել և վերացնելով անհամաձայնութեանց և խռովութեանց պատճառները, միացնել բոլոր եկեղեցիները, համայնքները և համերաշխութեամբ կատարել առաջնորդական ընտրութիւն»:

² Ֆ. 57, ց. 2, գ. 521, թ. 92:

³ Ֆ. 57, ց. 3, գ. 276, թ. 1 շրջերես:

ԱՄՆ-ում Խորեն եպիսկոպոսին հաջողվում է կատարել Վեհափառի հանձնարարությունը, ձեռք բերել համերաշխություն և համաձայնություն, որում նրան մեծ օգնություն ցուցաբերեց դոկտոր Փ. Ադամյանը: 1920 թ. օգոստոսի սկզբին Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը վերադառնում է Անգլիա, իսկ հոկտեմբերի կեսերին՝ Հայաստան: Հոկտեմբերի 14-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին զեկուցելով իր ճանապարհորդության արդյունքների մասին, նշում է նաև դոկտոր Փ. Ադամյանի ազգանպաստ գործունեության մասին, որին հետևում է Փ. Ադամյանին պարգևատրելու Վեհափառի կոնդակը: Ինչպես կոտեսները հետագա էջերում, նա տեղեկացրել է նաև, թե քանի տեսակի է շքանշանը և քանի աստիճան ունի, ահա թե ինչու 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ի կոնդակում կա «Ա աստիճանի» և «ոսկեայ ականակուռ» բառերը: Հաջորդ պարգևատրումները եղել են 1921 թ. օգոստոսի 1-ին՝ Գալուստ Գյուլբենկյանին, օգոստոսի 7-ին՝ Գրիգոր քահանա Մանդակունուն և Երվանդ քահանա Այվազյանին, սեպտեմբերի 9-ին՝ գորավար Անդրանիկին և 1919 թ. նրա ղեկավարած հայ կարոտյալների (սովյալների) օգնության Մանչեստրի հանձնաժողովի 7 անդամներին, Պողոս Նուբարին, Գաբրիել Նորատունկյանին⁴: Վերոհիշյալ և հետագա պարգևատրումների մասին կոնդակներում բացակայում է «Հայրապետական դրոշ» արտահայտությունը և ասվում է միայն «շքանշան Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորիչի»:

Անդրանիկ գորավարի ստացած շքանշանի վավերագրերի թվում այսօր էլ պահպանվում է այսպիսի մի ձեռագիր գրություն.

«Դիւանապետ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

«7» հոկտեմբերի 1921 թ.

Ս. Էջմիածին

Հայրենասեր գորավար պ. Անդրանիկ, Մայր Աթոռի Լուսոյ խորանից ուղարկում եմ Ձեզ իմ օրհնութիւնը, յայտնելով միաժամանակ և իմ սրտագին շնորհաւորանքը Ս. Հայրապետական այն մեծ պատւի համար, որ Նորին Սրբութիւնը հաճեց պատուել Ձեզ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Ա աստիճանի ոսկեայ ականակուռ շքանշանով:

Մաղթում եմ, որ երկար տարիներ առողջութեամբ վայելէք:

Աղօթիւք և յարգանքօք

Կորիւն եպիսկոպոս»⁵:

Երբ է շքանշանը հանձնվել գորավարին, հայտնի չէ, սակայն 1922 թ. մայիսի 15-ին, նրա պսակադրության լուսանկարներում այլ շքանշանների թվում երևում է նաև այդ շքանշանը:

Իսկ ե՞րբ է պատրաստվել շքանշանների առաջին խմբաքանակը:

Վերադառնալով արտասահմանից, Խորեն եպիսկոպոսը Վեհափառին ուղղված բազմաթիվ հայտարարություններում շքանշանի մասին ակնարկ չի անում, ինչպես նշեցինք, միայն բանավոր զեկուցում է տեսակների և աստիճանների մասին, իսկ Աբել վարդապետը 1920 թ. օգոստոսի 5-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին գրած ընդարձակ նամակում, ներկայացնելով իր եռամյա գործունեությունը, շքանշանների մասին

⁴ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 606, թ. 1-2, գ. 521, թ. 176-179:

⁵ Ֆ. 370, ց. 1, գ. 73, թ. 9:

դարձյալ ոչինչ չի ասում⁶:

1920 թ. հոկտեմբերին Տիրայր եպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը նշանակվում է Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ և պատրաստվում է Եվրոպայով մեկնել ԱՄՆ: Նա կաթողիկոսական դիվանից ստանում է մի քանի նամակներ՝ ըստ պատկանելիության հանձնելու: Հոկտեմբերի 21-ի թվագրությամբ երկու, հոկտեմբերի 23-ի և նոյեմբերի 4-ի թվագրությամբ մեկական ծրարներ նախատեսված էին Աբել ծ. վարդապետի, իսկ հոկտեմբերի 21-ի թվագրությամբ մեկ ծրար՝ դոկտոր Փառնակ Աղամյանի համար⁷:

1921 թ. հուլիսի 16-ին Խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանը հաղորդում է Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ Աբել ծ. վարդապետից ստացել է մի պատահական նամակ, գրված ապրիլի 14-ին, որով վերջինս հայտնում է, որ Տիրայր եպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկված կոնդակները և դիվանական գրությունները ստացել է 1921 թ. հունվար ամսվա սկզբին, երբ Տիրայր եպիսկոպոսը հասել է Փարիզ: Խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանը հաղորդել է նաև, որ «Հայրապետական Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի շքանշանները պատրաստ են, դժբախտաբար Աբել ծ. Վարդապետ հնարաւորութիւն չունի ուղարկելու: Համաձայն Ձերդ Վեհափառութեան հրամանի առանձին հանդիսավորութեամբ յանձնել է կապիտան Գրիսսին մի շքանշան, մի շքանշան ևս համաձայն Ձերդ Վեհափառութեան պատուգրի ուղարկել է Տ. Տիրայր եպիսկոպոսի ձեռքով Ամերիկա:

Շքանշանները, ինչպես զեկուցել եմ, երկու տեսակի են՝ հոգևորականի և աշխարհականի, երկու տեսակներն էլ երկու աստիճան ունեն: Առաջին աստիճանը ոսկեայ է մայրով ու քարերով, իսկ երկրորդ աստիճանը՝ արծաթեայ ոսկեջրած»⁸:

Ինչպես նշեցինք, 1921 թ. օգոստոսի 1-ին Հայրապետական կոնդակով Գալուստ Գյուլբենկյանը արժանանում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի Ա աստիճանի շքանշանի⁹: Հաջորդ օրը կաթողիկոսական դիվանը գրություն է հղում Աբել ծ. վարդապետին, որտեղ նշված է. «Ուղարկելով Ձեզ Հայրապետական պատուական կոնդակը թ. 233 1 օգոստոսի, շնորհուած պ. Գալուստ Մարգսեան Գիւլբենգեանին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի Ա աստիճանի ոսկեայ ականակոտ շքանշանի հետ, յանձնարարում է Ձերդ Բարձրապատուութեանը Ձեզ մոտ գնած շքանշաններից մի հատ Ա կարգի ականառու պատուանշան Հայրապետական կոնդակի հետ յանձնել պ. Գիւլբենկիանին»¹⁰:

1921 թ. օգոստոսի 13-ին կաթողիկոսական դիվանը Խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանին ուղարկում է Աբել ծ. վարդապետի անունով թղթածրարը, որպեսզի այն Լոնդոն ուղարկվեր Ամերիկյան կոմիտեի միջոցով¹¹:

1922 թ., մեկ տարի անց, Աբել ծ. վարդապետը հաղորդում է, որ «ապրիլի 30-ին ... կատարեցի Հայրապետական սրբատառ Կոնդակի և համապատասխան շքանշանի յանձնումն քաղաքիս Հայոց Ս. Մարգիս եկեղեցու հիմնադիր պարոն Գալուստ Կիլ-

⁶ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 606, թ. 7-14:

⁷ Նույն տեղում, գ. 519, թ. 100 շրջ. -102 շրջ.:

⁸ Ֆ. 57, ց. 3, գ. 276, թ. 1 շրջերես :

⁹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 521, թ. 165-166:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 286, թ. 1:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 276, թ. 4:

պենկեանին իւր բնակարանի մէջ ընտանեկան սեղմ շրջանակի ներկայութեան»¹²:

Իսկ ե՞րբ է շքանշանների առաջին խմբաքանակը հասել Հայաստան: Ստույգ տեղեկություն չկա, հավանաբար 1921 թ. կեսերին: 1921 թ. օգոստոսի 7-ին Գրիգոր քահանա Մանդակունուն Գևորգ Ե Կաթողիկոսի ձեռքով գրված վկայականում խոսվում է առկա շքանշանի մասին. «Այս վկայականով ս. օծմանս տարեդարձի օրը շնորհում եմ Քեզ երկրորդ աստիճանի ոսկեայ շքանշան Սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորիչի Հայաստան աշխարհի և այս շքանշանը կարող է կրել և քո սուրբ ամուսնութիւնիցդ ծնուած տղայ ժառանգը Քեզանից յետոյ»¹³:

Այդ մասին է վկայում նաև հետևյալը: Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը 1922 թ. հունվարի 10-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հայտնում է, որ նրա «բանաւոր պատուգրի համաձայն ամսոյս 8-ին բաւական հիւրերի (որոնց թւում Պօլսից եկածները) ներկայութեամբ հանդիսաւորապէս Հարոյդ Բեքստոնի կրծքին ամրացրի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Բ կարգի նշանը»¹⁴:

Հաջորդ օրը այս Հարոյդ Բեքստոնը, որը Լոնդոնում գործող «Հայ փախստականների հիմնադրամի» քարտուղարն էր և Հայաստան էր ժամանել հայրենադարձների առաջին քարավանի հետ, ստացած շքանշանի համար նամակով իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին¹⁵:

1922 թ. հունիսի 2-ին Աբել ծ. վարդապետ Նազարյանը հաղորդում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ «մայիսի 1-ին Սրբազան պատրիարքին ուղարկեցի Հայրապետական շքանշանները մի ապահովագրեալ ծրարով, Ձերդ Վեհափառութեան հասցնելու համար...

Մայիսի 1-ին Սրբազան պատրիարքին ուղարկած շքանշանները հետևյալներն են՝

33 հատ աշխարհական՝ արծաթ, Գ աստիճան

19 հատ հոգևորական՝ արծաթ, Գ աստիճան

10 հատ աշխարհական՝ ոսկի, Բ աստիճան

19 հատ հոգևորական՝ ոսկի, Բ աստիճան

4 հատ աշխարհական՝ ոսկի, քարերով, Ա աստիճան

5 հատ հոգևորական՝ ոսկի, քարերով, Ա աստիճան

Սրանցից զատ ինձ մօտ Բ եւ Գ աստիճանի դեռ մի քանի հատ մնում են, որոնք նոյնպէս կ'ուղարկեմ յարմար առթիւ»¹⁶:

Զավեն Պատրիարքը, հետագայում, 1926 թ. մայիսի 26-ին հայտնում է.

«Այս շքանշանները Կ. Պոլիս հասած օրերուն միստր Վիքրի, Ամերիկեան նպաստամատոյցին ընդհ. Քարտուղարը ճամբորդ էր դեպի Հայաստան, և զանոնք անոր յանձնեցի, որ տաներ և Էջմիածին յանձնէր»¹⁷: Այս Չարլզ Վիքրը 1926 թվականին ևս հաստատում է, որ շքանշանները հանձնել է «Նորին Վեհափառութեան ներկայա-

¹² Նույն տեղում, գ. 286, թ. 7:

¹³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 641, թ. 1:

¹⁴ Ֆ. 57, ց. 3, գ. 366, թ. 2:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 1:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 286, թ. 6:

¹⁷ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 878, թ. 5:

ցուցին», սակայն որի անունը չի հիշում¹⁸:

Որ սրանք շքանշանների վերջին, երկրորդ խմբաքանակն էր, բացառությամբ այն մի քանի հատի, որ մնացել էին Աբել ծ. վարդապետի մոտ, հայտնում է նաև վերջինս:

Նա Կ. Պոլիս այցելության օրերին՝ 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին գրած նամակում հույս է հայտնում, որ «վերջին գրութիւններս հասած են Ձերդ Վսեմափառութեան, ինչպէս և շքանշանների մնացորդները, զորս ուղարկած եմ Լոնդոնից ս. պատրիարքի միջոցով»¹⁹:

Շքանշանները, իրոք, էջմիածին հասել էին, սակայն առանց Ա աստիճանի 9 հատի, քանզի ինչպէս 1927 թ. փետրվարի 8-ին Գերագույն Հոգևոր Խորհրդից հայտնում են Կոստանդնուպոլիսի Հայոց պատրիարքի տեղապահ Գևորգ արքեպս. Արսլանյանին, «ստացված ծրարի մեջ ոչ մի հատ չկար Ա կարգի շքանշաններ»²⁰:

Տարօրինակը այն է, որ ԳՀԽ ոչինչ չի ձեռնարկել Ա կարգի շքանշանները հայտնաբերելու ուղղությամբ, հավանաբար դրանք հասել են այլ ճանապարհով:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ մի հարցի ևս: Վերոհիշյալ ցուցակում խոսք է գնում Գ աստիճանի շքանշանների մասին: Ի՞նչ էին դրանք, քանզի փաստաթղթերում ընդամենը մեկ անգամ, 1938 թ.՝ հիշատակվում է Գ (երրորդ) աստիճանի շքանշանի մասին, առավել ևս, որ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, ինչպէս նշել ենք վերևում, 1921 թ. հայտնում է երկու՝ Ա և Բ աստիճանների շքանշանների մասին: Ենթադրում ենք, որ Բ աստիճանի շքանշանները, որոնք արժաթյա էին, մի մասը ոսկեջրած էր, մյուսը՝ ոչ: Այս վերջինները Աբել ծ. վարդապետը համարել է Գ աստիճանի:

1921 թ. դեկտեմբերին շքանշանով պարգևատրվեցին ամերիկայի նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմի) գլխավոր տնօրեն կապիտան Եարրոն («Ա» աստիճան) և նրա օգնական տիկին Վ. Հարիսը («Ա» աստիճան)²¹, 1922 թ. հունվարին Քենթրբերիի արքեպիսկոպոս դոկտոր Ռանդոլ Դավիթսոնը («Ա» աստիճան)²², 1925 թ. դեկտեմբերի 15-ին՝ եգիպտահայ մեծահարուստ բարերարներ Կարապետ Մելքոնյանը և Արմենակ Բեյ Կամսարականը («Ա» աստիճան)²³:

Այժմ անբանդառնանք «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանով պարգևատրելու մի քանի հետաքրքիր դեպքերի (պատմությունների):

1923 թ. ապրիլի 12-ին Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ Տիրայր եպիսկոպոսը հայտարարությամբ դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ Արշակ ու Միհրան Գաբակոյաններին և Պատրիկ ու Հարություն Գյուլբենկյաններին իրենց բարեգործությունների համար պարգևատրելու Ա կարգի շքանշաններով²⁴: Երևան է հասնում վեց ամիս անց, հոկտեմբերի 12-ին, իսկ արդեն հոկտեմբերի 26-ին Կաթողիկոսի կոնդակով նրանք արժանանում են Բ աստիճանի շքանշանների: Մի քանի օրից, հոկտեմբերի 29-ին, կաթողիկոսական դիվանը Գաբակոյան և Գյուլբենկյան եղբայրներին հանձ-

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 15:

¹⁹ Ֆ. 57, ց. 3, գ. 462, թ. 1:

²⁰ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 878, թ. 13:

²¹ Ֆ. 57, ց. 2, գ. 521, թ. 198, ց. 3, գ. 505, թ. 5:

²² Նույն տեղում, թ. 201, ց. 3, գ. 286, թ. 7-8:

²³ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 878, թ. 4, 9-10:

²⁴ Ֆ. 57, ց. 3, գ. 558, թ. 1:

նելու համար Տիրայր եպիսկոպոսին է ուղարկում երկու կոնդակ և «չորս հատ շքանշան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Բ աստիճանի»²⁵:

Հայրապետական կոնդակները Ամերիկա են հասնում 1924 թ. մարտի 27-ին առանց շքանշանների: Այդ մասին Տիրայր եպիսկոպոսը նույն օրը նամակ է հղում Էջմիածին: Միաժամանակ զարմանք է հայտնում, որ ինքը խնդրել էր, որ «շնորհուրի Ա կարգի շքանշան, այն ինչ ըստ կոնդակի շնորհուած է Բ կարգի», որին ի պատասխան ասվում է. «Այդ շնորհը խնդրած էի այն հիմամբ, որ Ամերիկայի մեջ միակ անձը, որն արժանացած է այդ շնորհին (Ա կարգի), է Տօքո. Փառնակ Ա. Աղամեանը եւ նկատի առնելով, որ Գարակեօզեան եւ Կիւլպէնկեան եղբայրները, իրենց հասարակական դիրքով, ազդեցութեամբ եւ արժանիքներով ոչնչով պակաս չեն, ինչպէս իրենց բարեգործական ու ազգային պիտանաւորութեամբ շատ ու շատ վեր են ամենքից, ապա Բ կարգի նշանը փոխանակ մտքեր շինելու, պատճառ պիտի լինի աւելի եւս վրդովելու, պիտի խնդրէի ամենայն յարգանօք Ն. Սրբութեան առանձին հաճութիւնը շնորհել նոցա եւս Ա կարգի շքանշան:

Եթէ Բ կարգի շքանշան պատրաստել տրուի, ապա հնարաւոր չէ, քանի որ օրինակը չունենիք, այն ինչ Ա կարգին պատրաստել տալը հնարաւոր է, ըստ օրինակի Տօքո. Աղամեանի:

Կը խնդրէի Փութացնել կամ նոր Կոնդակների առաքումը և կամ արտօնութիւն Բ կարգին փոխելու Ա-ով: Ցանկալի է ստանալ բուն Կոնդակներ, քան Փոփոխութիւն մտցնել Հայրապետական Կոնդակների մէջ»²⁶:

Գերագոյն Հոգևոր Խորհուրդը 1924 թ. հունիսի 23-ին, լսելով Տիրայր եպիսկոպոսի միջնորդությունը, որոշում է «ի նկատի ունենալով առաջնորդի միջնորդութիւնը, տալ Գարակեօզեանին ու Գիւլպէնկեանին (այսպէս է տեքստում - Ա.Վ.) Ա կարգի շքանշան կոնդակով, առաջարկելով ստացած կոնդակները վերադարձնել»²⁷:

1924 թ. օգոստոսի 14-ին Տիրայր եպիսկոպոսը հեռավոր Ամերիկայից հաղորդում է.

«Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդին

Ստացուած Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդիդ Դիւանի տարւոյս Յուլիս 7. թիւ 448 գրութիւնը, որի հետ նաև Վեհ. Հայրապետի, յանուն եղբարք Արշակ եւ Միհրան Գարակեօզեանի տարւոյս Յունիս 30 թիւ 433 եւ եղբարք Պատրիկ եւ Յարութիւն Կիւլպէնկեանների, Յունիս 30, թիւ 434 կոնդակները:

Գրութեանս հետ ներփակ վերադարձնում ենք Վեհ. Հայրապետի յանուն նոցա ուղարկած կոնդակները, անցեալ 1923 թ. հոկտ. 26, թիւ 316 (Գարակեօզեան)»²⁸:

Անցնում է ութը տարի, այդ ընթացքում մահանում է Պատրիկ Գյուլբենկյանը:

1932 թ. նոյեմբերի 28-ին, Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը օրհնագրեր և շքանշաններ է ուղարկում Միհրան և Արշակ Գարակոբյաններին, Հարություն Գյուլպէկյանին: Սակայն անհասկանալի պատճառով Ամերիկա են հասնում Ա. Գարա-

²⁵ Նույն տեղում, թ. 5:

²⁶ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 3395, թ. 12:

²⁷ Նույն տեղում, թ. 13:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 16:

կեղյանի և Հ. Գյուլպենկյանի օրհնության գրերը և շքանշանները, որից հետո Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ Ղևոնդ արքեպս. Դուրյանը 1933 թ. փետրվարի 14-ին հայտնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ չի հանձնել պատվանշանները, քանզի դրանով վիշտ կարող է պատճառել Միհրան Գարակեղյանին «զանց առնուած ըլլալուն համար»: Ապա հայտնում է, որ եթե «ղրկուած օրհնութեան գիրերուն նման օրհնութեան գիր մըն ալ Միհրանի համար ղրկէք, հոս ես կը ջանամ շինել տալ պատուանշանը»²⁹:

Հավանաբար թյուրիմացությունը պարզելուց հետո, Ղևոնդ արքեպս. Դուրյանը 1933 թ. օգոստոսի 28-ին հայտնում է, որ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Պատուանշանը նոր կարելի եղաւ շինել տալ: Շատ սիրուն, յար եւ նման Ձեր ղրկածներուն»³⁰: Նա 1933 թ. հոկտեմբերի 10-ին Խորեն Ա կաթողիկոսին գրում է, որ «Ձեր Վեհափառութիւնը Յովսէփ եպիս. Կարապետեանի ձեռամբ ղրկած էր Ա կարգի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ականակոտ պատուանշաններ յանձնելու համար Ազգիս բարերար Տիարց Արշակ եւ Միհրան Գարակեղեաններու եւ Տիար Յարութիւն Կիւլպենկեանի»: Հոկտեմբերի 9-ին վերջապէս «անձամբ պատուանշանները կախեցի յիշեալներու իւրաքանչիւրին կուրծքը եւ այս առթիւ յայտնեցի Ձեր Հայրապետական օրհնութիւններն եւ բարեմաղթութիւնները»³¹:

1935 թ. սկզբին Նյու Յորքի Ս. Խաչ եկեղեցու հովիվ Հովսէփ եպս. Կարապետյանը, այցելելով ամերիկահայ բարերար Հայկ Գալուքճյանին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունից իր մոտ եղած շքանշաններից մեկը նվիրում է նրան: Հ. Գալուքճյանը, հանդիպելով Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Մամբրե ծ. վարդապետ Գալֆայանին, հարցնում է, թե արդյոք առաջնորդարանը ստացել է այդ պատվանշանի վավերականությունը հաստատող կոնդակ³²:

1935 թ. փետրվարի 21-ին Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահը, այս մասին հաղորդելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, խնդրում է, «որպէսզի շնորհ ընէիք պատուանշանի կոնդակը»³³:

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը 1935 թ. ապրիլի 12-ին հայտնում է Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Մամբրե ծ. վրդ. Գալֆայանին, որ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի պատուանշանների արժանանում են ազգային բարձրագոյն բարերարները, ինչպէս են – Պողոս Նուբար փաշա, Տիար Գալուստ Կիւլպենկեան, Մելքոնեան եղբայրք, Արշակ եւ Միհրան Կարակեղեան եղբարք, Տիար Յարութիւն Կիւլպենկեան եւ նմանները, կամ նոքա, որոնք գոնէ եկեղեցի, դպրոց եւ այլ մեծարժէք բարենպաստակ շէնքեր են կառուցում եւ կամ դրամական զգալի նուէրներ են տրամադրում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին Ազգային եւ Եկեղեցական նպատակների յատկացնելու համար եւ կամ հասարակական լայն գործունէութիւն ունեցող ազգային գործիչները:

Նորին Սրբութիւնը տրամադրութիւն ունի յարգելու Ձեր միջնորդութիւնը, սակայն

²⁹ Նույն տեղում, թ. 4:

³⁰ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 3466, թ. 8:

³¹ Ֆ. 09, ց. 1, գ. 3466, թ. 8:

³² Նույն տեղում, գ. 3523, թ. 1:

³³ Նույն տեղում:

ցանկալի է, որ Դուք հաղորդեք, թե Տիար Գավուքճեանը որպիսի ձեռնարկների հեղինակ է հանդիսացել, կամ որպիսի գործունեություն է ունեցել, որ ըստ այնմ էլ համապատասխան վերաբերմունք հետեւի»³⁴:

Արժե նշել, որ գրության մեջ մի թյուրիմացություն կա. եթե Կարապետ Մելքոնյանը 1925 թ. արժանացել է շքանշանի, ապա Գրիգոր Մելքոնյանը մահացել է 1920 թ. փետրվարին և շքանշանի չի արժանացել:

1935 թ. մայիսի 29-ին Մամբրե եպիսկոպոս Գալֆայանը հայտնում է Ս. Էջմիածին, որ Հ. Գավուքճյանը առաքինի, հայրենասեր ազգային է և վերջին տարիներին տասը հազար դոլար է նվիրել Կ.Պոլսի ազգային հաստատությունների օգնության ընկերությանը³⁵:

Սրան հետևում է կաթողիկոսի հուլիսի 24-ի կոնդակը Հ. Գավուքճյանին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի «Բ» աստիճանի շքանշան շնորհելու մասին³⁶:

Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 1935 թ. որոշում է մասնակի փոփոխություն կատարել շքանշանի տեսքում: Նա 1935 թ. մարտի 24-ին հայտնելով Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ Հուսիկ արքեպիսկոպոսին, որ ընդունել է նրա առաջարկությունը և պարգևատրել է Ռումինիայի աշխատանքի նախարար, հայազգի Գրիգոր Թրանքու Եաշին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի Ա աստիճանի շքանշանով, հանձնարարում է պատրաստել տալ շքանշանը կաթողիկոսական նվիրակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի մոտ եղած օրինակի համաձայն, մի փոփոխությամբ միայն՝ «Ե տառի փոխարեն դնել տալով Լ»³⁷:

Իսկ ինչքան զումար էր անհրաժեշտ շքանշան պատրաստելու համար: Այս հարցում մեզ օգնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նվիրակ և լիագոր ներկայացուցիչ Գարեգին արքեպս. Հովսեփյանի մի նամակը: Նա 1937 թ. դեկտեմբերի 10-ին Ամերիկայից հաղորդում է Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ «քառասունը [դոլար] ծախսել եմ Ձեր Վեհափառության հրամանով իրեն [Լևոն Բաբայանին] շնորհած առաջին կարգի շքանշանի պատրաստության համար»: Նամակի վերջում նաև հայտնում է, որ «35 դոլար էլ այժմ առաջին կարգի մի շքանշան եմ պատրաստել տուել, որ նպատակ ունիմ մի բարերարի շնորհել Ձեր Վեհափառության անունով»³⁸:

1936 թ. հոկտեմբերի 10-ին Խորեն Ա Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի առաջին աստիճանի ականակուռ շքանշան է շնորհվել Երուսաղեմի հայոց Պատրիարք Տ. Թորգոմ արքեպս. Գուշակյանին³⁹:

1937 թ. ընթացքում «Ա» աստիճանի շքանշանի արժանացավ կանադահայ մեծահարուստ բարերար Լևոն Բաբայանը, «Գ» աստիճանի՝ Բոստոնի Տ. Հարություն ավագ քահանան⁴⁰, «Բ» աստիճանի՝ բանասեր Ստեփան Մալխասյանը⁴¹:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 2:

³⁵ Գ. 409, ց. 1, գ. 3525, թ. 1:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 2 (Որով հապավումը դառնում է Գ Լ՝ Գրիգոր Լուսավորիչ):

³⁷ Նույն տեղում, գ. 5283, թ. 3:

³⁸ Նույն տեղում, գ. 3556, թ. 2:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 220, թ. 26:

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 236, թ. 6:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 229, թ. 1:

1938-1945 թթ. շքանշանով պարգևատրության մասին որևէ փաստ հայտնի չէ և չէր էլ կարող լինել, քանի որ շքանշանը շնորհվում է հայրապետական կոնդակով, իսկ այդ տարիներին կար միայն կաթողիկոսական տեղապահ, քանի որ խեղդամահ արված Խորեն Ա կաթողիկոսից հետո նոր հայրապետ չէր ընտրվել: 1945-1947 թթ. շքանշանով պարգևատրվեցին Ամերիկյան բանակի հայազգի զինվորականներ Հրանտ Չերազյանը, Ռեյ Մելիքյանը, Վիկտոր Մաղաքյանը⁴², իրանահայ մեծահարուստ բարերարներ Ռոման Եսայանը, Հովհաննես Պետրոսյանը և Սիմոն Մանուչարյանը⁴³, լիբանանահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Մարյանը⁴⁴, Լոնդոնի Քենթրբերիի տաճարի վանահայր Հովեթ Ջոնսոնը, Լոնդոնի Էջմիածնական հիմնադրամի կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ Կարապետ Դիլբարը և հանձնաժողովի գործադիր կոմիտեի նախագահ Հովհաննես Մելքումը⁴⁵, սիրիահայ մեծահարուստ Բագրատ Բաքալյանը⁴⁶, 1953 թ.՝ լիբանանահայ մեծահարուստ Երվանդ Հյուսիսյանը⁴⁷:

1947 թ. ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտամունքների խորհրդում քննարկելով ՀԽՍՀ կառավարությանն առընթեր Հայոց Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Հովհաննիսյանի հաշվետվությունը, ուշադրություն են դարձնում «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի մասին տեղեկության վրա:

Եվ ահա 1947 թ. սեպտեմբերի 6-ին Մոսկվայից պահանջում են տեղեկություններ ուղարկել՝ երբ է հիմնվել շքանշանը, ինչպիսին է նրա կանոնադրությունը, ով է պարգևատրվում և այլն, որպեսզի ճշգրտվի շքանշանի օրինականությունը⁴⁸:

Եվ քանի որ համապատասխան տեղեկությունները քիչ էին, պատասխանը ուշացվում է: Նույն թվականի դեկտեմբերի 13-ին կենտրոնը նորից է հիշեցնում իրենց պահանջի մասին⁴⁹, իսկ Հայոց Եկեղեցու գործերի խորհուրդը նորից դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ արագացնել պատասխանի ներկայացումը⁵⁰:

1948 թ. հունվարի 19-ին Գևորգ Զ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը գրում է ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր կրոնական պաշտամունքների խորհրդի նախագահ Իվան Պոլյանսկուն, որտեղ հայտնվում է, որ շքանշանի մասին Էջմիածնի արխիվում ոչ մի գործ չկա, սակայն շքանշանի վրա եղած թվականից և «Գ» ու «Ե» անվանատառերից երևում է, որ այն սահմանվել է 1911 թ., Գևորգ Ե Սուրենյան Կաթողիկոսի օրոք: Այնուհետև հայտնվում է, որ Էջմիածնում եղած շքանշաններից երևում է, որ դրանք արծաթից են և ոսկեջրած: Շքանշանը ըստ ձևի երկու տեսակի է՝ մեկը հոգևորականներին տրվելիք, մյուսը՝ աշխարհականներին: Ապա տրվում է շքանշանների նկարագրությունը և որ ի տարբերություն երկրորդ կարգի, առաջին կարգը՝ մասնավորապես թագը, զարդարված է մանր աղամանդիկներով:

⁴² Նույն տեղում, գ. 563, թ. 6:

⁴³ Նույն տեղում, գ. 4350, թ. 6-8:

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 5010, թ. 4-5:

⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 348, թ. 3:

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 370, թ. 1:

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 4494, թ. 1-5:

⁴⁸ Ֆ. 823, ց. 1, գ. 31, թ. 12:

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 18:

⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 26, թ. 25:

Տեղեկություն է տրվում նաև, թե ինչի համար են պարգևատրվել, որի մասին արդեն մենք խոսել ենք վերևում: Բնականաբար այն մտայնությամբ, որ շքանշանը հիմնվել է 1911 թ., նշվում է, որ մինչև խորհրդային իշխանության հաստատվելը այն տրվել է թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում, իսկ խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո՝ միայն արտասահմանում, որը, բնականաբար, իրականությանը չէր համապատասխանում և անտեղյակության արդյունք էր: Հայտնվում է նաև մտադրություն երկու տառերը՝ «Գ» և «Ե», փոխելու «ԳԼ»-ի, որ կնշանակի շքանշանի անունը:

Ներկայացնելով շքանշանի այս նկարագրումը և լուսանկարները, վերջում խնդրվում է շքանշանը ճանաչել պաշտոնապես և թույլատրել նրա պարգևաբաշխումը խորհրդային հանրապետություններում⁵¹:

Հիշյալ նամակը և երկու լուսանկարները ուղարկվում են ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին կից Հայոց Եկեղեցու գործերի խորհրդին՝ այն Մոսկվա ուղարկելու համար⁵²:

Հաջորդ օրը նամակը թարգմանվում է ռուսերեն և լուսանկարների հետ ուղարկվում ըստ պատկանելության⁵³:

Մեկ ամիս անց Հայոց Եկեղեցու գործերի խորհրդում ստացվում է Ի. Պոլյանսկու պատասխան գրությունը: Նախաբանում հայտնվում այն մասին, որ կաթողիկոսը չի կարողացել ներկայացնել շքանշանի սահմանման մասին կանոնադրությունը, այդ պատճառով չունենալով հնարավորություն այդ հարցը քննարկելու, հանձնարարվում է միջոցներ ձեռնարկել արխիվում կանոնադրությունը փնտրելու, միաժամանակ տեղեկացվում է, որ որոնումներ են իրականացվում նաև Լենինգրադում՝ Ռուսաստանի Կայսրության նախկին ներքին գործերի նախարարության արխիվում:

Միաժամանակ պահանջվում է հայտնել՝

1. Քանի մարդ է պարգևատրվել մինչև 1917 թ.:
2. Քանի մարդ է պարգևատրվել խորհրդային իշխանության տարիներին արտասահմանում, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ում:
3. Ներկայումս կաթողիկոսի տրամադրության տակ քանի պատրաստի շքանշան կա 1-ին և 2-րդ աստիճանի:

Վերջում տեղեկացվում է, որ հիշյալ տեղեկությունների և շքանշանի կանոնադրության առկայության դեպքում հնարավոր կլինի քննարկել և հարցը ներկայացնել Միութենական կառավարություն:

Հարցման պատասխանը չկարողացանք արխիվում հայտնաբերել, սակայն հարցման վրա կան մատիտով նշումներ, որից պարզ է դառնում, որ տեղեկություններ չկան, թե քանի մարդ է պարգևատրվել, ուստի և հարցումներ են ուղարկվել բոլոր թեմերը, չկա ոչ մի շքանշան կաթողիկոսի տրամադրության տակ, որը զարմանալի է թվում, քանզի մեկ ամիս առաջ շքանշանների նկարագրությունները և լուսանկարները արվել էին կաթողիկոսի տրամադրության տակ եղած օրինակներից:

⁵¹ Ֆ. 409, ց. 1, գ. 777, թ. 7:

⁵² Նույն տեղում, թ. 8:

⁵³ Ֆ. 823, ց. 1, գ. 40, թ. 2:

Արխիվային փաստաթղթերում վերջին հիշատակումը շքանշանի մասին վերաբերվում է 1955 թվականին: Նորընտիր Վազգեն Ա Կաթողիկոսը նույն թվականին դիմում է Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց Արևելյան թեմի առաջնորդ Մամբրե արքեպս. Գալֆայանին, հայտնելով, որ բավարարել է նրա խնդրանքը և «ամերիկահայ մի քանի պատվարժան ազգայինների»՝ Մովսես (Պորթ) Մովսիսյանին, Հերի Թաթոսյանին, Պողոս (Պու) Ղուկասյանին և Տիգրան Ասմարյանին շնորհել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի առաջին կարգի ադամանադակուռ շքանշան: Միաժամանակ գրում է. «Շքանշաններից 200 օրինակ հաճեցեք ուղարկել Մայր Աթոռ անմիջապես, երբ պատրաստ լինեն: Շքանշանները պատրաստելիս պիտի նկատի առնվի, որ կենտրոնի սկզբնատառերը հարկ է, որ լինեն Վ-Ա (Վազգեն Ա)»⁵⁴:

Երկաստիճան «Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը շնորհվել է մինչև 1961 թ., որից հետո Վազգեն Ա Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ սահմանվեց շքանշանի անաստիճան նորացված տարբերակը:

⁵⁴ Ֆ. 823, ց. 1, գ. 87, թ. 5: